

A. STARČ

INDIVIDUALNA GOSPODARSTVA U HRVATSKOJ — NEKE KARAKTERISTIKE

Na osnovi popisa domaćinstava

Popis stanovništva i domaćinstava 1981. godine dao je nove informacije o individualnim poljoprivrednim gospodarstvima koje, uspoređene s podacima ranijih popisa poljoprivrede, ukazuju na neke veoma karakteristične promjene. Ovi popisi omogućuju da se dobije diferencirana slika o strukturi gospodarstava i njihovim međusobnim odnosima. Naravno, popisi ne mogu pokazati sve složene proizvodne i ekonomske odnose između gospodarstava kao ni odnose s ostalom privredom i društvom. Utoliko su analize koje se osnivaju na tim popisima ograničenog dometa i tek povezane s ostalim ekonomskim, sociološkim i drugim anketama i sličnim istraživanjima mogu poslužiti za solidnije zaključke. Bez obzira na to može se već unaprijed reći da je popis 1981. pokazao nastavak onih tendencija u promjenama strukture individualnih gospodarstava koje su ustanovljene već u ranijim popisima i da daje povoda za mnoga razmišljanja o sadašnjoj a još više o budućoj agrarnoj strukturi.

Popisi poljoprivrede 1960. i 1969. godine sadržavali su veoma detaljne podatke o poljoprivrednim gospodarstvima, te su obilno korišteni u ekonomskim i sociološkim analizama. Popisi stanovništva i domaćinstava 1961. i 1971. godine sadrže, naprotiv, veoma malo informacija o domaćinstvima sa zemljišnim posjedom i njihovom stanovništvu. Međutim popis stanovništva i domaćinstava 1981. godine popunio je velikim dijelom prazninu koja je nastala izostankom popisa poljoprivrede nakon 1969. godine. Podaci ovog popisa korišteni su za ovu analizu i uspoređeni su s podacima ranijih popisa poljoprivrede da bi se ustanovile promjene u strukturi individualnih gospodarstava. Ipak treba upozoriti da usporedbe u mnogim primjerima nisu moguće ili da ih se mora uzeti s nužnim oprezom. Popisi poljoprivrede 1960. i 1969. imaju uži obuhvat jer nisu potpuno obuhvaćena gospodarstva u prigradskim zonama, a postoje i metodološke razlike prema popisu 1981. godine, npr. u definiranju poljoprivredne radne snage, u grupiranju gospodarstava prema socio-ekonomskim karakteristikama i dr. Većina usporedbi u ovom prikazu je s popisom poljoprivrede iz 1960. koji je za razliku od popisa 1969. godine (na uzorku) bio potpun. Pogotovo to vrijedi za usporedbe po regijama odnosno zajednicama općina. ¹⁾

Prof. dr Artur STARČ, ZAGREB

1) Za analizu popisa domaćinstava 1981. godine u Hrvatskoj korištena je osim objavljenih podataka (Domaćinstva i stanovi — RZS SR Hrvatske, Dokumentacija 502) i neobjavljena dokumentacija o domaćinstvima koja imaju poljoprivredno gospodarstvo i to za prosjek Hrvatske i za zajednice općina. Detaljne tabele s podacima o zajednicama općina ovdje su izostavljene zbog ograničenog prostora, te su u daljem tekstu navedeni samo neki karakteristični podaci. Za usporedbe s 1960. i 1969. godinom korišteni su statistički bilteni SZS (br. 263, 684 i 720) i interna dokumentacija RZS SR Hrvatske.

Popis stanovništva i domaćinstava 1981. godine obrađen je tako da omogućuje usporedbu i međusobno povezivanje podataka o poljoprivrednom stanovništvu s podacima o stanovništvu u domaćinstvima koja imaju poljoprivredno gospodarstvo, što u ranijim popisima nije bilo moguće. Na taj način demografska analiza o broju i strukturi poljoprivrednog stanovništva može se upotpuniti i mogu se sagledati karakteristični odnosi. Tako npr. poljoprivredno stanovništvo u domaćinstvima sa zemljišnim posjedom iznosi svega jednu trećinu ukupnog broja članova tih domaćinstava; u aktivnim osobama poljoprivrednici u gospodarstvu čine manje od polovine a preostali dio su zaposleni izvan gospodarstva. S druge strane podaci o ukupnom i aktivnom stanovništvu u individualnim gospodarstvima mogu se povezati s drugim obilježjima ovih gospodarstava, s veličinom zemljišnog posjeda, s ostalim sredstvima za proizvodnju i dr., što omogućuje potpunije zaključke od onih koji se mogu izvesti iz analize »izoliranog« poljoprivrednog stanovništva.

1. BROJ INDIVIDUALNIH GOSPODARSTAVA, STANOVNIŠTVO I POVRŠINE

Opći pregled promjena u broju individualnih poljoprivrednih gospodarstava, stanovništvu i površinama naveden je u tabeli.

Broj domaćinstava s poljoprivrednim gospodarstvom, 569221 u 1981. godini, iznosi 40,0 % ukupnog broja domaćinstava, dok je u 1960. iznosio 56, %/o. Isto tako broj članova tih domaćinstava iznosi 44,8 %/o ukupnog stanovništva u zemlji prema 66,7 %/o u 1960. godini. Međutim, to ne znači da egzistencija velikog broja stanovništva zavisi od zemlje. Razlozi posjedovanja zemlje vrlo su različiti, a isto tako i značenje zemlje za pojedino domaćinstvo — od osnovnog uvjeta za sticanje dohotka iz poljoprivredne proizvodnje do male okućnice i sl. gdje posjedovanje zemlje nema gotovo nikakvo ekonomsko značenje. To se može donekle vidjeti iz strukture gospodarstava prema veličini zemljišta a još potpunije iz podataka o različitim izvorima prihoda.

Opća je karakteristika smanjenje broja gospodarstava, stanovništva i korištenih površina, iako ne u istim proporcijama (indeksi u tabeli). Tendencije promjena vide se jasnije ako se odbiju sitni zemljišni posjedi do 0,5 ha, koji su uglavnom okućnice. ¹⁾ Iako ovi posjedi mogu u nekim područjima imati izvjesnu važnost za poljoprivredu (npr. u dalmatinskoj regiji, ili ako se radi o specijalnim kulturama), njihovo ubrajanje hipertrofira

U obradi popisa domaćinstava 1981. navode se dva podatka: za domaćinstva koja imaju poljoprivredno gospodarstvo (A) i za domaćinstva koja ga nemaju (B) iako posjeduju određene poljoprivredne fondove, ali se prema statističkoj definiciji poljoprivrednog gospodarstva nisu mogla uvrstiti u domaćinstva A. U ovom prikazu korišteni su podaci o domaćinstvima A za koje se navode detaljni podaci u obradi popisnih podataka. Uostalom domaćinstva (B) obuhvataju samo manji dio fondova, zemljišta i stoke, te ne utječu na rezultate.

Podaci o nekim fondovima, posebno o zemljištu, ne slažu se s onim koje evidentira poljoprivredna statistika. Ne ulazeći ovdje u razloge tih razlika treba istaći da su podaci popisa poljoprivredne odnosno domaćinstava od posebnog interesa za analizu strukture poljoprivrednih gospodarstava prema raznim obilježjima.

1) Indeks za gospodarstva do 0,5 ha i od 0,5 da 1 ha vjerojatno su manji od onih u tabeli, jer u 1960 nisu potpuno obuhvaćena prigradska područja u kojima je velik broj sitnih gospodarstava nepoljoprivrednika.

Tabela 1 — Individualna gospodarstva — broj, stanovništva, površine

		Ukupno u 000	struktura (ukupno 100)						
			do 0,5	0,5— 1	1— 3	3— 5	5— 8	8— 10	>10
Broj gospodarstava	1960.	653,4	9,8	9,5	36,1	22,0	14,4	4,1	4,1
	1969.	614,8	11,3	10,7	36,9	20,7	13,4	3,6	3,4
	1981.	569,2	18,0	13,6	34,5	16,6	11,3	3,4	2,6
Stanovništvo	1960.	2775,4	8,0	7,9	34,1	23,0	16,6	5,0	5,3
	1969.	2487,7	9,8	9,5	35,2	21,7	15,4	4,4	4,0
	1981.	2062,2	16,7	12,7	33,5	17,3	12,7	4,0	3,1
Ukupne	1960.	2353,6	0,7	1,9	19,6	23,9	25,0	10,0	18,9
površine Indeks 1981/60.	1969.	2065,8	1,0	2,4	21,5	24,2	24,7	9,5	16,7
	1981.	169,9	1,6	3,6	23,4	22,8	24,3	10,5	13,8
Broj gospodarstava		87	160	125	83	65	68	73	56
Stanovništvo		74	155	126	73	56	57	60	44
Ukup. površine		70	165	128	83	66	68	73	51

Izvod: Popis poljoprivrede 1960. i 1969. (Stat. bilten SZS br 263 i 684) i popis domaćinstava 1981 (dokum. RZS Hrvatske, tab. 2—2—1 i 2—2—2)

broj poljoprivrednih gospodarstava. U statistikama nekih zemlja ne uvrštavaju se u poljoprivredna gospodarstva. Broj ovih »gospodarstava« je u porastu, što nije slučajno, ali zapremaju manji postotak ukupno korištenog zemljišta. Ako se i odbiju ove okućnice, još uvijek se pokazuje da postoji usitnjavanje domaćinstava i zemljišnih posjeda. Broj članova domaćinstava smanjio se je u prosjeku Hrvatske od 4,3 u 1960. i 4,0 u 1969. na 3,6 u 1981. godini, a površina zemljišta od 3,6 ha i 3,4 ha na 2,9 ha u 1981. godini. Nasuprot porastu broja i relativne zastupljenosti gospodarstava do 1 ha, u ostalim grupama gospodarstava s većom površinom ustanovljen je pad broja gospodarstava, njihovog stanovništva i zemljišta. Najizrazitije je smanjenje broja i površina gospodarstava s 10 i više ha zemljišta. Većinom su to ekstenzivna gospodarstava u brdsko-planinskom području. Prosječna stopa smanjenja ukupnog broja domaćinstava (0,7 % godišnje) manja je od stope smanjenja broja članova (1,4 %) i površina (1,7 %), što je inače opća pojava vezana uz tempo napuštanja gospodarstava. Ali ovdje se isprepliću mnoge pojave, kao što je prelaz zemljišnih posjeda na nepoljoprivrednike i dr., tako da je potrebna detaljnija analiza.

Iste tendencije promjena broja i strukture individualnih gospodarstava ustanovljene su i u drugim republikama i pokrajinama, s odstupanjima koja proizlaze iz specifičnih agrarnih obilježja. U prosjeku Jugoslavije u 1981. prema 1960. i 1969. godini broj domaćinstava s poljoprivrednim gospodarst-

vima se je doduše povećao i to zbog porasta u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Srbiji (osim Vojvodine). Ako se izuzmu gospodarstva do 0,5 ha onda se također može ustanoviti smanjenje broja gospodarstava.

Regionalne razlike u Hrvatskoj su izrazite, a od 1960. do 1981. godine one su povećane. Visoko učešće domaćinstava sa zemljišnim posjedom u ukupnom broju domaćinstava (69 %), kao i u stanovništvu (72 %) ima bi-logorsko-podravska regija (ZO Bjelovar) a iza nje zagorsko-medimurska regija (ZO Varaždin). U ovoj posljednjoj ustanovljen je najmanji pad broja gospodarstava, koja su u prosjeku vrlo sitna (2 ha). U zagrebačkoj regiji broj gospodarstava je povećan (indeks 109), ali treba uzeti u obzir da popis 1960. nije potpuno obuhvatio gradske općine. U slavonsko-baranjskoj regiji (ZO Osijek) prosječna veličina gospodarstava se je smanjila od 3,2 na 2,5 ha, a velik je broj sitnih gospodarstava (35,4 % do 1 ha površine), što je posljedica raslojavanja još iz ranijih perioda. Gospodarstva s 5 i više hektara zemljišta, koja se mogu smatrati više ili manje proizvodno sposobnim, njih 17735 ili 15 % svih gospodarstava, posjeduju 44 % individualnih poljoprivrednih površina. Prosječno najveće zemljišne površine, preko 4 ha, imaju gospodarstva u ZO Sisak, Karlovac i Gospić i to zbog relativno visokog učešća gospodarstava sa 10 i više hektara, ali to su pretežno gospodarstva s ekstenzivnom biljnom i stočarskom proizvodnjom, a njihov broj se je najviše smanjio u odnosu na 1960. godinu. U dalmatinskoj regiji (ZO Split) i istarsko-kvarnerskoj regiji (ZO Rijeka bez Gorskog kotara) najveći je postotak sitnih gospodarstava što je razumljivo zbog ograničenosti obradivog zemljišta. Najveća je i stopa smanjenja broja gospodarstava i članova domaćinstava. To se može povezati s visokom stopom smanjenja poljoprivrednog stanovništva koja je ustanovljena usporedbom popisa 1961. i 1981. godine.

2. STRUKTURA STANOVNIŠTVA U INDIVIDUALNIM GOSPODARSTVIMA

Stanovništvo tj. broj članova domaćinstva koja imaju poljoprivredno gospodarstvo, 2062215 u 1981. godini, smanjio se je u odnosu na 1960. po stopi od 1,4 % godišnje, a to je mnogo sporiji tempo od smanjenja samog poljoprivrednog stanovništva. To je shvatljivo, jer je sastav članova ovih domaćinstava veoma heterogen te se osim poljoprivrednog stanovništva sastoji još od zaposlenih izvan domaćinstva, članova s osobnim prihodima i drugih i od njih izdržanih osoba, a broj ovih nepoljoprivrednika nije se smanjio nego se je naprotiv povećao. Broj članova domaćinstava u zemlji — bez članova domaćinstava zaposlenih u inozemstvu, povratnika i onih koji ne obavljaju zanimanje — iznosio je 1921839. Za ove popis daje detaljne podatke o strukturi prema zanimanju i veličini posjeda, što omogućuje pobližu analizu. Od ukupnog broja otpada na poljoprivredno stanovništvo 624130 ili 32,5 %, dakle samo jedna trećina. Broj aktivnih osoba iznosi 859648, od toga je 379367 poljoprivrednika i 480281 zaposlenih izvan domaćinstva, prema tome u prosjeku više nego poljoprivrednika. Ostalo stanovništvo je 184457 s osobnim prihodima, većinom umirovljenika, i 877734 izdržanih tj. domaćica, djece i dr. Broju aktivnih poljoprivrednika treba

dati još 311913 članova domaćinstva koji povremeno obavljaju poljoprivredne radove — među kojima spadaju i zaposleni izvan domaćinstva — tako da ukupan broj potpuno ili djelomično zaposlenih u poljoprivrednim gospodarstvima iznosi 691280. Usporedbe s ranijim popisima poljoprivrede pokazuju da raste broj zaposlenih izvan domaćinstva dok se s druge strane smanjuje broj aktivnih poljoprivrednika. Ipak usporedba broja poljoprivredne radne snage nije neposredno moguća zbog metodoloških razlika. Promijenila se je, struktura članova domaćinstava i potpuno ili povremeno zaposlenih u poljoprivredi. Metodološki ispravnija je usporedba na osnovi uvjetnih radnika. U tom slučaju indeks iznosi 51,2 a prosječna stopa —3,1 % godišnje. U razdoblju od 1969. do 1981. godini pad poljoprivredne radne snage bio je brži nego u prethodnom razdoblju te stopa iznosi —3,8 % godišnje. ¹⁾ Na osnovi ovih računa može se prihvatiti da se prosječna stopa smanjenja poljoprivredne radne snage kreće oko 3 % godišnje u 1960—1981. godini, s time da je novijem razdoblju povećana i da se približava stopi od 4 %.

Od posebnog je interesa struktura poljoprivredne radne snage i ostalih članova poljoprivrednih gospodarstava zavisno od veličine zemljišnog posjeda, a isto tako koliko gospodarstava ima ili nema poljoprivrednika ili uopće aktivnih osoba. Popis domaćinstava 1981. daje o tome podatke koji se s rezervom mogu usporediti s podacima ranijih popisa poljoprivrede.

Tabela 2 — Struktura članova domaćinstava i poljoprivredne radne snage

	Ukupan broj članova	struktura (ukupno 100)				Poljo-priv. radna snaga	struktura	
		poljo-privrednici	zaposleni izvan gospodar.	S osobnim prihodom	Izdržavani		poljo-privrednici	povremeno zaposleni
Ukupno	1921839	19,7	25,0	9,6	45,7	691280	53,1	46,9
do 0,5 ha	319883	3,1	34,9	13,5	48,5	40229	24,9	75,1
0,5 — 1	240879	7,9	30,1	13,1	48,9	56348	33,8	66,2
1 — 3	639528	18,5	25,5	10,2	45,7	240136	49,2	50,8
3 — 5	334105	29,7	20,6	6,7	43,0	159293	62,3	37,7
5 — 8	246872	34,9	16,8	5,5	42,8	125461	68,7	31,3
8 — 10	79235	35,2	15,3	5,3	44,2	40236	68,4	30,6
10 i više	61337	30,5	17,4	7,6	44,5	29577	63,2	36,8

Izvor: Popis stanovništva i domaćinstava 1981. — Dokum. RZS SR Hrvatske tab. 2—2—1.

1) Obračun uvjetnih radnika (ili čovjek—godina) izvršen je prema godišnjim satima rada u poljoprivrednim radovima i to pomoću koeficijenata, kod čega je koeficijent za muškog poljoprivrednika 1,0. Koeficijenti za reduciranje ostalih stalnih i povremenih radnika na uvjetne uzeti su prema rezultatima ankete SZS o zaposlenosti i utrošku rada na individualnim gospodarstvima u 1968/69. godini (Stat. bilten 789). Koeficijenti se u ovom slučaju odnose na rezultate ankete za Hrvatsku te su djelomično korigirani za izdržavane osobe. Vjerovatno se je godišnji utrošak rada poslije 1969. godine promijenio zbog veće mehanizacije poljoprivrednih radova i drugih momenata, ali o tome nema podataka.

Broj aktivnih poljoprivrednika manji je od broja zaposlenih izvan gospodarstva. U prosjeku Hrvatske odnos je 44:56, kod muških 38:62 a kod žena 57:43. To predstavlja veliku promjenu prema odnosima u 1960. i 1969. godini kada su poljoprivrednici činili pretežan broj aktivnih osoba u domaćinstva. Vidljive su razlike zavisno od veličine zemljišta. U sitnim posjedima do 0,5 i do 1 ha poljoprivrednici čine manje od 10 % ukupno aktivnih osoba, a i u ukupnoj poljoprivrednoj radnoj snazi oni predstavljaju manji dio. Ovakvom sastavu treba dodati i relativno visok postotak članova s osobnim prihodima. U gospodarstvima s većom površinom zemljišta pretežu, naprotiv, poljoprivrednici pred zaposlenim izvan gospodarstva (npr. u grupi od 8 do 10 ha odnos je 70:30), a povremeno zaposleni u ukupnoj radnoj snazi imaju relativno manje značenje. Manji je i broj članova s osobnim prihodima. Npr. u grupi od 8 do 10 ha ima ih 5,3 % ili ukupno 4237, dok ih u grupi do 0,5 ha ima 13,5 % ili ukupno 43096. Ove različite strukture članova domaćinstava i posebno aktivnih osoba prema veličini posjeda navodimo i radi toga jer se mogu povezati s kasnije prikazanom strukturom gospodarstava prema izvorima prihoda aktivnih osoba.

U Slavoniji i središnjoj Hrvatskoj sastav aktivnih osoba i ostalih članova domaćinstva povoljniji je nego u drugim područjima. Relativno najpovoljnije odnose broja poljoprivrednika i zaposlenih izvan gospodarstva ima bilogorsko-podravska regija, 63:37, a isto tako i najmanji postotak članova s osobnim prihodima i najveću stopu aktivnosti. To odgovara i ostalim karakteristikama ove agrarne regije. S druge strane u ZO Rijeka i ZO Split od ukupnog broja aktivnih osoba najviše je zaposlenih izvan gospodarstva (84 % odnosno 79 %), a veoma je visoko učešće članova s osobnim prihodima. Promjene u sastavu članova domaćinstava od 1960. do 1981. godine nije moguće točno brojčano izraziti zbog metodoloških razlika. Orijentacijski račun radne snage u poljoprivredi, prevedeno na uvjetne radnike, pokazuje da je najmanji pad nastao u središnjoj Hrvatskoj (stopa -2,3 %), najveći u dalmatinskoj regiji (-4,8 %), dok je u slavonskoj regiji stopa jednaka prosječnoj za Hrvatsku (-3,1 % godišnje).

Treba istaći da zaposleni izvan poljoprivrednih gospodarstava predstavljaju visok postotak ukupno zaposlenih radnika u Hrvatskoj, 33,7 % u 1981. godini. Regionalne razlike su vidljive: u ZO Varaždin 61,7 %, a u ZO Zagreb s razvijenim društvenim sektorom 26,0 %.)¹⁾ Za 1981. godinu ne postoje još informacije o mjestu rada zaposlenih članova individualnih gospodarstava, ali se iz ranijih podataka može zaključiti o velikim dnevnim putovanjima seljaka-radnika na posao. Anagažiranost zaposlenih izvan domaćinstva u samim poljoprivrednim radovima u gospodarstvu vjerovatno se je u međuvremenu povećala zbog skraćenog radnog tjedna u društvenom sektoru, a i zbog veće mehanizacije radova u poljoprivredi.

Do sada navedeni podaci o broju i strukturi članova domaćinstva i aktivnih osoba odnose se na prosjek svih domaćinstava iz kojeg se, međutim, ne vidi koliko gospodarstava posjeduje ili ne posjeduje radnu snagu. To pokazuje jedan drugi način grupiranja popisnih podataka.

1) U svim primjerima gdje se navodi ZO Zagreb podaci se odnose ukupno na gradsku zajednicu Zagreb i zajednicu općina Zagreb. Promjene sastava zajednice općina veoma su česte. Analitički bilo bi najbolje izdvojiti uže gradske općine od vanjskih općina.

Tabela 3 — Gospodarstva prema broju aktivnih osoba

	Broj domaćinstava od toga prema broju članova					
	bez sa aktivnih	sa aktivnim	1 član	2 člana	3 člana	4 i više
Domaćinstva prema broju aktivnih članova	99632	469589	185836	178861	71704	33188
broju poljoprivrednika	314846	254375	157823	74078	17396	5078
Sastav prema veličini zemljišta	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 0,5 ha	29,8	3,3	4,5	1,5	1,1	0,7
0,5 — 1	19,5	6,4	8,7	3,0	1,3	1,2
1 — 3	34,0	35,0	40,7	28,5	18,0	10,9
3 — 5	9,4	25,5	23,7	29,3	26,9	20,7
5 — 8	4,5	19,7	15,1	25,4	32,5	36,9
8 — 10	1,3	6,0	4,3	7,6	12,2	16,8
10 i više	1,5	4,1	3,0	4,7	8,0	12,8
Prosje. veličina, ha	1,85	4,15	3,62	4,74	5,75	6,69

Izvor: Popis domaćinstava 1981. — Dokum. RZŠ SR Hrvatske (tabele 2—2—2 i 2—2—15). Ukupan broj domaćinstava 569221. — Prosječan broj ha za pojedine grupe gospodarstava izračunat na osnovi sastava prema veličini zemljišta.

Od ukupno 569221 domaćinstava sa zemljišnim posjedom 99632 ili 17,5 % nema uopće aktivnih osoba, a čak 314846 ili 55,3 % nema aktivnih poljoprivrednika. U 1960. i 1969. godini njihov je broj bio znatno manji, premda točnija usporedba nije moguća zbog razlika u definicijama poljoprivrednika odnosno poljoprivredne radne snage, a i zbog većeg obuhvata gospodarstava nepoljoprivrednika u 1981. godini. Relativno malen broj gospodarstava s poljoprivrednicima, 254375 ili 44,7 % ukupnog broja, može se povezati s velikim padom aktivnog poljoprivrednog stanovništva ustanovljenim prema popisima stanovništva 1961. i 1981. godine, kao i s malim učešćem poljoprivrednika u ukupnom broju aktivnih osoba u domaćinstvima sa zemljišnim posjedom, što je navedeno u prethodnoj tabeli (2). Iz sastava prema veličini zemljišta slijedi da domaćinstva bez aktivnih poljoprivrednika imaju sitne zemljišne posjede, koji su koncentrirani najviše u grupama do 1 ha tj. da se radi najvećim dijelom o okućnicama. Površine ovih posjeda zapremaju, prema procjeni, oko 35 % ukupnih površina, te se vjerovatno slabo iskorišćuju za poljoprivrednu proizvodnju. Domaćinstva s aktivnim poljoprivrednicima imaju, naprotiv, prosječno veće zemljišne posjede čije površine rastu uporedo s većim brojem poljoprivrednika po gospodarstvu. Ipak sastav ove grupe je veoma nepovoljan, jer od ukupnog broja gospodarstava gotovo dvije trećine (62,0 %) imaju samo jednog poljoprivrednika, a od ovih više od jedne trećine (35,1 %) imaju 60 i više godina. Gospodarstva s dva ili više poljoprivrednika imaju povoljniju starosnu strukturu tj. poljoprivrednike mlađe i starije od 60 godina. Od ukupnog broja gospodarstava

va s poljoprivrednicima 62 % imaju poljoprivrednike mlađe od 60 godina, 26 % s više od 60 godina a preostalih 12 % gospodarstava ima kombinaciju mlađih i starijih od te godine (Za grupu sa 4 i više poljoprivrednika ti su odnosi procijenjeni jer se u izvornoj tabeli navode samo stariji od 60 godina). Ovi podaci na svoj način potvrđuju strukturu po starosti koja je ustanovljena za ukupno i aktivno poljoprivredno stanovništvo u 1981. godini — visok postotak starijih poljoprivrednika i visok indeks starenja.¹⁾

Analiza po regijama pokazuje, prema očekivanju, najnepovoljniju sliku u ZO Rijeka i ZO Split, u kojima je postotak gospodarstva s aktivnim poljoprivrednicima najmanji (16,8 % odnosno 21,4 %), a među ovima je izrazito visok broj samo s jednim poljoprivrednikom. Uostalom u ovim regijama ima relativno najviše gospodarstava nepoljoprivrednika i onih s osobnim prihodima. Nije mnogo bolja situacija ni u slavonsko-baranjskoj regiji: samo 50955 gospodarstava ili 43,5% ukupnog broja ima aktivne poljoprivrednike, a od ovih čak 71,8 sa 1 poljoprivrednikom. Naprotiv u bilogorsko-podravskoj regiji približno isti broj gospodarstava s poljoprivrednicima (50747) iznosi 64,4 % ukupnog broja, a od njih je 51,8 % s 1 poljoprivrednikom.

Naravno, broj domaćinstava koja imaju uopće aktivne osobe, bilo da su poljoprivrednici, zaposleni izvan domaćinstva ili drugi nepoljoprivrednici, mnogo je veći. U prosjeku Hrvatske njihov broj iznosi 469589 ili 82,5 % ukupnog broja. Regionalne razlike su manje nego u primjeru domaćinstava samo s poljoprivrednicima.

Podaci o aktivnim osobama i posebno o poljoprivrednicima koji su ovdje navedeni (tab. 2 i 3) ukazuju na problem radne snage u individualnoj poljoprivredi, ali vrlo diferencirano po pojedinim grupama gospodarstava. Gospodarstva koja nemaju aktivnih poljoprivrednika ili koja uopće nemaju aktivnih osoba ispomažu se ostalom porodičnom radnom snagom ili unajmljivanjem stranih radnika odnosno traktorista. O tim odnosima navedeni su kasnije neki momenti.

3. DOMAĆINSTVA S POLJOPRIVREDNIM GOSPODARSTVOM PREMA IZVORIMA PRIHODA

Do sada prikazane odnose u domaćinstvima s poljoprivrednim gospodarstvom upotpunjava struktura domaćinstava prema izvorima prihoda aktivnih osoba. Analiza popisa 1981. godine kao i ranijih popisa u mnogome objašnjava ranije navedene karakteristike. Posebno se to odnosi na nosioce korištenja poljoprivrednog zemljišta.

Ukupne i obradive površine ne navode se u izvornoj tabeli a izračunate su posredno na osnovi prosječnog broja hektara za pojedine veličine zemljišta. One se ne moraju slagati s ukupnim površinama u izvornom materijalu.

Redoslijed domaćinstava nešto je izmijenjen da bi se što više prilagodio grupiranju prema socio-ekonomskim karakteristikama u popisima poljoprivrede 1960. i 1969. godine, a i procesu prelaza zemljišta od poljoprivrednika

1) A. Starc: O promjenama strukture poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj. (AG 3—4/84.)

Tabela 4 — Domaćinstva prema izvorima prihoda

	Ukupno	Poljoprivredna čista mješovita	Nepoljoprivredna čista mješovita	Sa osob. pri- hodom	Bez osob. pri- hoda		
Broj domaćinstava	569221	135910	118465	148372	61473	78142	26859
Sastav prema veličini zemljišta	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 1 ha	31,6	10,5	8,7	52,6	43,5	48,5	46,5
1 — 3	34,5	34,2	36,0	32,4	36,0	34,6	37,0
3 — 5	16,6	24,9	26,2	8,9	10,9	9,2	9,8
5 — 8	11,3	20,1	19,3	3,9	5,7	4,6	4,5
8 — 10	3,4	6,4	5,6	1,0	1,8	1,4	1,0
10 i više	2,6	3,9	4,2	1,2	2,1	1,7	1,2
Ukup. površina	1636,9	551,2	480,9	261,6	136,5	155,6	51,1
Obradiva, 000 ha	1103,1	400,8	327,4	170,0	78,1	92,5	34,3
Prosječno, ha	2,9	4,1	4,1	1,8	2,2	2,2	1,9
obradiva, ha	1,9	2,9	2,8	1,2	1,3	1,2	1,3
Učešće u ukupnom:							
broj domaćinstava	100,0	23,9	20,8	26,1	10,8	13,7	4,7
ukupne površine	100,0	33,7	29,4	16,0	8,3	9,5	3,1
obradive površine	100,0	36,3	29,7	15,4	7,1	8,4	3,1

Izvor: Popis domaćinstava 1981. — Dokum. RZS SR Hrvatske, tab 2—2—10

U prvu grupu spadaju domaćinstva s izvorom prihoda isključivo od poljoprivrednog zanimanja aktivnih osoba; u drugu grupu od poljoprivrednog zanimanja kombiniranog s nepoljoprivrednim zanimanjem i s osobnim prihodom (u izvornoj tabeli tri grupe); u treću grupu s izvorom prihoda isključivo od nepoljoprivrednog zanimanja, a u četvrtu grupu od nepoljoprivrednog zanimanja i osobnih prihoda; u petu grupu s izvorom prihoda isključivo od osobnih prihoda; u šestu grupu domaćinstva bez aktivnih osoba i bez osobnih prihoda.

na nepoljoprivrednike. Obuhvaćena su sva domaćinstva sa zemljišnim posjedom, prema tome i domaćinstva zaposlenih u inozemstvu, koja predstavljaju mješovita gospodarstva s dva izvora prihoda.

Usporedba sa socio-ekonomskom strukturom individualnih gospodarstava u ranijim popisima poljoprivrede nije neposredno moguća zbog različitih kriterija razvrstavanja. U popisima poljoprivrede razvrstavanje je izvršeno prema tome da li su svi članovi domaćinstva poljoprivrednici (poljoprivredna gospodarstva), ili imaju i zaposlene izvan gospodarstva (mješovita gospodarstva), ili su svi aktivni članovi zaposleni izvan gospodarstva tj. nema poljoprivrednika (nepoljoprivredna gospodarstva), ili nemaju aktivnih osoba (gospodarstva bez radne snage) a to je drukčiji kriterij od onog prema izvoru prihoda od poljoprivrednog ili drugog nekog zanimanja. Za usporedbu bilo bi, naravno, korisno da su za pojedine grupe domaćinstava prema izvorima prihoda navedeni u obradi popisa i podaci o broju i sastavu aktivnih osoba. S druge strane ni usporedba s podacima popisa domaćinstava prema izvorima prihoda 1961. i 1971. godine nije potpuna, jer su u tim godi-

nama obuhvaćena sva nepoljoprivredna domaćinstva tj. i ona bez zemlje. Konačno valja još navesti da podaci popisa domaćinstava prema izvorima prihoda aktivnih osoba sadrže izvjesnu subjektivnu ocjenu. Popis domaćinstava prema izvorima prihoda u 1981. godini je do sada najdetaljnije obrađen popis i utoliko podesan za analizu.

Iako se zbog navedenih razloga ne mogu brojčano izraziti promjene u socio-ekonomskoj strukturi domaćinstava, može se naznačiti osnovna tendencija: smanjenje broja i zemljišta poljoprivrednih gospodarstava, porast broja i zemljišta u posjedu mješovitih gospodarstava, a sve više i porast broja nepoljoprivrednih gospodarstava sve do okućnica i mjesta za rekreaciju. Uporedo s tim ide porast staračkih domaćinstava. Takva kretanja potvrđuju mnoge ankete i druga istraživanja u raznim područjima zemlje.¹⁾

Domaćinstva sa zemljišnim posjedom kojima je izvor prihoda isključivo od poljoprivrednog zanimanja (»čista« poljoprivredna gospodarstva) predstavljaju, prema podacima u tabeli, jednu četvrtinu svih domaćinstava (24 %) i zapremaju više od trećine ukupnog i obradivog zemljišta (34 odnosno 36 %) u posjedu individualnih gospodarstava. U apsolutnom broju i relativno ovih domaćinstava ima sve manje. Ipak kod usporedbi treba upozoriti da u popisima poljoprivrede sama poljoprivredna gospodarstva nisu potpuno »čista«, utoliko što sadrže i druge prihode osim od poljoprivrede. To pokazuju i ankete o seoskim domaćinstvima. Zbog toga je ovdje navedeni postotak domaćinstava s izvorom prihoda isključivo od poljoprivrede manji nego kada bi se (uvjetno rečeno) primijenio kriterij iz popisa poljoprivrede. Mješovito-poljoprivredna domaćinstva obuhvataju petinu svih domaćinstava (21 %) i manje od trećine zemljišta (29 %). Po mnogim obilježjima ona su najbliža čisto poljoprivrednim domaćinstvima, posebno u slučajevima gdje u kombinacijama prihoda od poljoprivrednog i nepoljoprivrednog zanimanja pretežu prihodi od poljoprivrede. (I u popisu poljoprivrede 1969. godine mješovita domaćinstva podijeljena su na pretežno poljoprivredna i pretežno nepoljoprivredna). Od ostalih domaćinstava sa zemljišnim posjedom najbrojnija je ona grupa čiji je izvor prihoda od nepoljoprivrednog od nepoljoprivrednih zanimanja (26 %) premda zaprema manji dio zemljišta. Iako se ne navodi poimenično koja su to zanimanja, može se pretpostaviti da su to zaposleni izvan domaćinstva u društvenom sektoru, zatim obrtnici, ugostitelji i dr.. Ovoj grupi mogu se priključiti domaćinstva u kojima se kombinira prihod od nepoljoprivrednog zanimanja i od osobnih prihoda (11 % domaćinstava s 8 % zemljišta). Relativno je brojna grupa domaćinstava (14 %) kojima je jedini izvor prihoda osobni prihod, a većinom su to penzionerska gospodarstva. Konačno domaćinstva sa zemljom a bez aktivnih osoba (radne snage) i bez osobnih prihoda čine u ovom redoslijedu posljednju grupu a i posljednju fazu u nestajanju poljoprivrednih gospodarstava. Može se još istaći da prosječna veličina zemljišnog posjeda

1) Broj poljoprivrednih domaćinstava, čistih i mješovitih u tab. 4 jednak je broju od 254373 (44,7 %) domaćinstava koja imaju aktivne poljoprivrednike u tab. 3. Taj se broj ipak ne može usporediti s brojem poljoprivrednih gospodarstava u ranijim popisima poljoprivrede.

Treba uopće navesti da se — zavisno od primijenjenog kriterija — dobivaju vrlo različiti rezultati o poljoprivrednim, mješovitim ostalim domaćinstvima. Taj problem postoji i u drugim zemljama (Vidi S. Krašovec: Porast mješovitih domaćinstava i problem njihova istraživanja — Sociologija sela, br. 46, Zagreb 1974).

opada gotovo pravilno po navedenom redoslijedu: najveće površine imaju poljoprivredna i mješovito-poljoprivredna gospodarstva, a najmanje površine zadnje dvije grupe. Obrada popisa ne daje, međutim, više elemenata za ovako grupiranje domaćinstva, npr. o broju članova domaćinstva, o proizvodnim fondovima osim veličine zemljišta i dr. a koji bi omogućili potpunije zaključke.

U svim regijama čisto poljoprivredna domaćinstva predstavljaju relativno manji broj domaćinstava sa zemljišnim posjedom — najviše ih je u ZO Bjelovar (40,3 % sa 51,6 % ukupnih površina regije), najmanje u ZO Rijeka (7,7 % i 12,3 % površina) i tek nešto više u ZO Split. U ove dvije zajednice općina dominiraju domaćinstva kojima je izvor prihoda nepoljoprivredno zanimanje i osobni prihod a to su većinom vrlo sitni posjedi. Mješovita domaćinstva nalaze se u velikom broju u svim regijama. S gledišta poljoprivredne proizvodnje najvažnija su poljoprivredna i mješovito poljoprivredna gospodarstva, dakle prve dvije grupe, koje zapremaju 66 % ukupnih obradivih površina, a u Slavoniji i središnjoj Hrvatskoj, gdje se proizvodi glavna masa ratarskih i stočarskih proizvoda, 72 % obradivih površina. Ne treba, međutim, zanemariti činjenicu da se te površine stalno smanjuju u korist drugih nepoljoprivrednih »nosilaca« proizvodnje. Ove tendencije, koje sudeći prema svim indikacijama sve više dolaze do izražaja, mogu se ocijeniti kao veoma nepovoljne, jer dovode do smanjenja većih, produktivnijih proizvodnih jedinica i do prelaza zemljišta u ruke onih kojima je zemljište samo sporedni, marginalni izvor prihoda.

4. SREDSTVA ZA POLJOPRIVREDNU PROIZVODNJU — STROJEVI

Podaci navedeni u prethodnim poglavljima pokazali su da su nastale mnoge promjene u broju i strukturi individualnih poljoprivrednih gospodarstava. Pored ostalog promijenili su se faktori proizvodnje, odnosi između radne snage i sredstava za proizvodnju. Uporedo sa smanjenjem radne snage išle su promjene, u pravilu porast sredstava za proizvodnju. Popisi bilježe uglavnom osnovna sredstva — strojeve, osnovno stado i ostalu stoku, zgrade i dr., dok obrtna sredstva kao što su umjetna gnojiva, goriva, stočna hrana i sl. evidentira tekuća poljoprivredna statistika. Među osnovnim sredstvima treba istaći velik porast broja traktora, kombajna i ostalih strojeva. Ostala sredstva rasla su u zadnjoj deceniji mnogo sporije, a osnovno stado se je čak smanjilo. U slijedećem tekstu navedeno je više informacija o strojevima, jer je njihovo naglo širenje u individualnoj poljoprivredi izazvalo mnoge promjene.

U usporedbi s 1969. godinom (13337 traktora) broj traktora je više nego udeseterostručen i prodro u područja gdje prije nije bio poznat. I strojeve veće snage, kao npr. kombajne, individualni proizvođači sve više koriste. Došlo je do bitne izmjene vučne snage, životinjske i mehaničke. Ako se uzmu samo traktori i kombajni odnos je u 1969. godini bio 74:26 a u 1981. godini čak 9:91, premda ti odnosi variraju po regijama i kategorijama gospodarstava. Uporedo s tim naglo se je smanjio broj konja i korištenje krava za poljske radove. S druge strane porastao je broj mehaničkih KW na jednog stalno ili povremeno zaposlenog u gospodarstvu. Podaci o distribuciji traktora

Tabela 5 — Traktori i kombajni individualnih gospodarstava

	Traktori			Na 100 gosp. traktor ²⁾	Ha na 1 traktor ²⁾	Kom- bajni	KW traktora i kombajna ³⁾	
	1-osov.	2-osov.	ukupno ¹⁾				000	na 1 KW poljoprivrednika
Ukupan broj	50302	114994	123857			2910	3603,8	
U domaćinstvima A	44744	112739	120590	28	9,1	2594	3505,9	5,1
Struktura do 1 ha	100,0	100,0	100,0	—	—	100,0	100,0	—
1 — 3	29,9	4,0	5,9	10	9,0	3,8	5,9	2,1
3 — 5	34,2	21,6	22,3	10	10,3	11,7	21,9	3,2
5 — 8	16,2	27,0	25,8	40	8,7	17,0	25,4	5,6
8 — 10	10,3	29,4	28,0	59	8,3	29,1	28,1	7,8
10 i više	3,3	10,7	10,6	70	8,9	20,3	10,9	7,5
	6,1	7,3	7,4	73	10,8	18,1	7,8	9,2

Izvor: Popis domaćinstava 1981. — Dokum. RZS SR Hrvatske, tab 2—2—7
 Prvi red odnosi se na ukupan broj strojeva a drugi na strojeve u domaćinstvima s poljoprivrednim gospodarstvom (a) — 1) Broj uvjetnih traktora (28 KW) — 2) ha obradivog zemljišta na 1 uvjetni traktor.— 3) Uključeni i povremeno zaposleni u poljoprivrednim radovima.

prema veličini zemljišnog posjeda pokazuju da i sitna gospodarstva posjeduju traktore, da se od ukupnog broja traktora više od polovine nalazi u gospodarstvima do 5 ha površine, a još više od toga u područjima s više sitnijih posjeda (ZO Varaždin, ZO Split i dr.). Ako se kao indikator uzme broj hektara obradivog zemljišta na 1 uvjetni traktor (28 KW), onda u prosjeku to iznosi 9,1 ha¹⁾ prema 105 u 1969. godini i prema više od 1000 ha u 1960. godini. Najviše su »traktorizirana« gospodarstva u središnjoj Hrvatskoj (prosječno 8,5 ha obradivog zemljišta), a najmanje u goransko-ličkoj regiji (19,1 ha). Doduše, najmanji broj hektara na 1 traktor dolazi u dalmatinskoj regiji, ali tu se radi većinom o traktorima male snage, o motokultivatorima. Radi usporedbe, u prosjeku Jugoslavije dolazi 14,1 ha obradivog zemljišta na 1 uvjetni traktor, najmanje u Sloveniji (8,7 ha), a najviše u Crnoj Gori (70,7 ha) i u Bosni i Hercegovini (34,8 ha). Treba, naravno, uzeti u obzir konfiguraciju zemljišta više ili manje podesnu za strojnu obradu.

Potrebno je u svim ovim računima upozoriti na varljivost prosječnih brojeva, jer samo jedan dio gospodarstava posjeduje traktore, u Hrvatskoj 146731 ili 25,8 % gospodarstava a u pojedinim regijama i manje. Tako npr. na 100 domaćinstava sa zemljišnim posjedom dolazi u prosjeku 28 traktora, (8 jednoosovinskih i 20 dvoosovinskih) a obračunato na domaćinstva koja posjeduju traktore 107, što znači da na jedno gospodarstvo dolazi više od jed-

1) Obračunato prema površinama evidentiranim u popisu 1981. Površine prema poljoprivrednoj statistici su veće te na 1 uvjetni traktor dolazi 13,4 ha obradivog zemljišta.

nog traktora. To još više vrijedi za kombajne koje posjeduje nešto više od 1 % gospodarstava. Jedan dio površina individualnih gospodarstava obrađuje se strojevima društvenih gospodarstava, ali opseg obavljenih radova se iz godine u godinu sve više smanjuje.

Nedostatak radne snage i porast nadnica uvjetovali su sve veću primjenu strojeva u individualnim gospodarstvima. Mehanizacija poljoprivrednih radova otvorila je i neka nova pitanja. Jedno od tih je koliko su strojevi omogućili veću obradu zemljišta. Sudeći prema statističkim i drugim podacima površine neobrađenog zemljišta se ne smanjuju. To pokazuje da su uzroci te pojave mnogo složeniji i da su povezani sa čitavim kompleksom dezagrarizacije. Treba uzeti u obzir još činjenicu da mnoga gospodarstva ne posjeduju traktore ni druge uvjete za potpunu obradu zemljišta, a da s druge strane gospodarstva, čiji vlasnici posjeduju strojeve, prilaze s njihovog gledišta racionalnom korištenju traktora i drugih strojeva izbjegavajući troškove obrade udaljenih i razbacanih parcela.

Pitanje je da li se već može govoriti o »hipertraktorizaciji« individualnih gospodarstava, o fazi razvoja koju su zapadno-evropske zemlje doživjele već ranije i koja je dovela do raznih oblika udruživanja sa svrhom racionalnije eksploatacije strojeva. Činjenica je da troškovi za strojeve sve više rastu i da se sami strojevi dovoljno ne koriste. ¹⁾ Tako se upravo na primjeru strojeva pokazuju uske proizvodne granice našeg, u osnovnoj masi sitnog individualnog gospodarstva. To je još jedan argument o potrebi udruživanja da bi se prevladale uske granice razvoja.

Od ostalih sredstava individualnih gospodarstava popis evidentira stočni fond tj. broj pojedinih vrsta stoke, distribucije prema veličini zemljišta i za gospodarstva koja imaju stoku distribuciju prema broju pojedinih vrsta stoke. U ovom prikazu izostavljena je pobliza analiza. Može se samo spomenuti da usporedba popisa 1981. s ranijim popisima potvrđuje poznatu pojavu o smanjenju broja goveda i ovaca i porastu broja svinja i peradi. Dok je pad broja radne stoke (konja, krava za rad, volova i dr.) povezan s većom upotrebom strojeva, smanjenje broja goveda i posebno krava predstavlja s gledišta proizvodnje ozbiljan problem. Koliko su ta kretanja povezana sa smanjenjem radne snage ili s drugim vanjskim faktorima, to se iz popisnih podataka ne može, naravno, zaključiti. Promjene u distribuciji prema veličini posjeda (indeksi) ukazuju da se broj goveda i krava ipak pomjera prema gospodarstvima s većom zemljišnom površinom. I stupanj koncentracije je veći, jer se je povećao postotak gospodarstava koja imaju veći broj goveda. To vrijedi i za ostale vrste stoke. Kao u primjeru strojeva tako i kod stoke treba uzeti u obzir da samo jedan dio gospodarstava posjeduje stoku: konja 12,1 %, goveda 49,7 %, svinja 52,3 %, ovaca 8,3 % (u

1) U materijalnim troškovima u novcu troškovi strojeva sudjeluju visokim postotkom. U Hrvatskoj oni su u 1982. iznosili 33,0 % ukupnih materijalnih novčanih troškova (troškovi goriva i maziva, održavanja strojeva i plaćenih usluga za strojeve), čemu treba dodati još amortizaciju. Investicije u strojeve predstavljaju danas glavnu stavku u investicijama individualnih gospodarstava. S druge strane stupanj korištenja traktora i kombajna nije velik, bar ne u prosjeku. Traktori se koriste u poljoprivredi prosječno oko 500 sati a kombajni oko 180 sati godišnje, što je svega 50 % korištenja tih strojeva u društvenim gospodarstvima (Dokumentacija RZS Hrvatske o obračunu dohotka privatnog sektora poljoprivrede).

Dalmaciji 28,8 %, u Lici 31,5 %) i peradi 79,7 % gospodarstava. Zbog toga podaci o prosječnom broju stoke po gospodarstvu ne pokazuju stvarne odnose.

Globalno za individualnu poljoprivredu promjene u faktorima proizvodnje mogu se prikazati pomoću prosječnih stopa u 1969—1981. godini. Radna snaga u poljoprivredi smanjena je po prosječnoj stopi od 3,8 % godišnje, obradive površine po stopi od 1,1 %. Smanjeno je i osnovno stado po stopi od 0,2 %. Porasla je upotreba strojeva (KW) po stopi od čak 25,3 % (ili ako se uzmu zajedno strojevi i radna stoka po stopi od 11,5 %), potrošnja umjetnih gnojiva 3,3 % i stočne hrane 2,8 % godišnje (Podaci za obradive površine, umjetna gnojiva i stočnu hranu prema poljoprivrednoj statistici). Ovo su prosječni brojevi, a osim toga u novijem periodu sporiji je porast sredstava za proizvodnju, ali i oni ukazuju na neravnomjeran razvoj i na neusklađene odnose u faktorima proizvodnje, a u krajnjoj liniji na malen efekt u porastu proizvodnje zbog pretežnog broja sitnih, rascjepkanih gospodarstava.

5. O NEKIM PITANJIMA RAZVOJA INDIVIDUALNIH GOSPODARSTAVA

Razmotrena su samo neka pitanja koja proizlaze iz podataka izloženih u prethodnim poglavljima.

Opisane karakteristike individualnih gospodarstava i promjene koje su nastale u zadnje dvije decenije daju povoda za razmišljanje o sadašnjem stanju naše agrarne strukture, u kojoj individualna gospodarstva posjeduju glavni dio proizvodnih fondova. Globalno promatrano individualna poljoprivredna proizvodnja se ne samo održava nego i povećava, iako sporo, i pored stalnog smanjivanja površina i broja poljoprivrednika. Iza ovih velikih pomjeranja broja aktivnih poljoprivrednika, površina i ostalih sredstava za proizvodnju kriju se mnoge unutarnje promjene koje su ovdje samo djelomično opisane. Očito je da je velik pad poljoprivredne radne snage, ¹⁾ iako je kod jednog dijela gospodarstava značio samo smanjenje skrivene nezaposlenosti, izazvao mnoge poremećaje, otežao normalnu reprodukciju porodičnih individualnih gospodarstava i prelaz na nove uvjete proizvodnje. Nedostatak radne snage nadoknađen je djelomično upotrebom strojeva kao i promjenama u sastavu proizvodnje. S druge strane porast broja zaposlenih izvan gospodarstva omogućio je veći ukupan dohodak i doveo do porasta broja i kapaciteta mješovitih gospodarstava.

1) Stopa smanjenja poljoprivredne radne snage ne pokazuje svu dubinu promjena. Analiza popisa stanovništva 1961—1981. godine pokazala je da je do najvećeg pada na jednu četvrtinu u 20 godina — došlo kod aktivnih poljoprivrednika u dobnoj skupini od 20 do 44 godine, a koja se može smatrati najviše radno sposobnim. Tome je pridonijela činjenica da su ma rad u inozemstvo otišli pretežno mladi poljoprivrednici. Povećao se je udio starijih poljoprivrednika sa 60 i više godina (od 15,7 % na 28,3 % ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika) i prosječna starost ukupnog i aktivnog stanovništva. Prema indikatorima koje primjenjuje demografska statistika Hrvatska je u 1981. godini imala najstarije poljoprivredno stanovništvo u Jugoslaviji. (A. Starc, cit. str. 862)

U takvom razvoju povećale su se razlike između pojedinih slojeva gospodarstava. To pokazuju i ranije navedeni podaci o veličini zemljišnih posjeda, o tome da samo jedan dio gospodarstava posjeduje strojeve, stoku i ostala sredstva za proizvodnju a povećava proizvodnju i dohodak više od ostalih. Na to upućuju i analize anketa o seljačkim gospodarstvima (distribucije prema veličini dohotka, indeksi koncentracije i dr). Uostalom, to je logika razvoja u robnoj proizvodnji koja vodi do raslojavanja sela i individualnih gospodarstava. U postojećim uvjetima formiraju se i krupnija gospodarstva, više ili manje specijalizirana, koja raspolažu s više zemljišta (vlastitog i u zakupu). Ali za osnovnu masu sitnih seljačkih gospodarstava mogućnosti da se transformiraju u produktivnije proizvodne jedinice veoma su ograničene. To vrijedi i za stočarstvo koje inače odgovara ekonomici individualnog gospodarstva.

Prodor strojeva u individualna gospodarstva — a to je viši stupanj tehničkog progressa od onog iz ranijeg razdoblja kada se je proširila upotreba umjetnih gnojiva, selekcioniranih sorata bilja i pasmina stoke — unio je mnoge društveno-ekonomske promjene u selo. Ranije je bila razvijena »međuseljačka kooperacija« na osnovi posjedovanja sprega, odrađivanja usluga radnom snagom i ostalih zastarjelih produkcijskih odnosa. Danas, na višem tehničkom nivou jača protivrječnost između novih proizvodnih snaga i sitnog posjeda. Iz takvog razvoja slijedi i zahtjev za povećanjem zemljišnog maksimuma, jer osnova za veličinu zemljišnog maksimuma nije više radna stoka nego traktor. U praksi individualna gospodarstva ekipirana strojevima i ostalim sredstvima rješavaju to zakupom zemlje i na druge načine. Sve to govori o potrebi da se u poljoprivredi afirmiraju prikladni oblici udruživanja. U suprotnom slučaju pritisak proizvodnih snaga tražit će stalno druga rješenja.

Pitanje je da li je perspektiva u mješovitim gospodarstvima, što se ponekad ističe pod utiskom sve većeg širenja ovih gospodarstava. Promatrano s gledišta djelomične dezagrarijacije (zaposleni izvan gospodarstva ostaju da žive u zajedničkom domaćinstvu) takav razvoj ima pozitivnu stranu jer smanjuje pritisak seoskog stanovništva na gradove, a s druge strane povećava se dohodak domaćinstva od kojeg se jedan dio investira u gospodarstvo. Ali i ova mješovita gospodarstva sadrže sva ona ograničenja koja su karakteristična za naša individualna gospodarstva. Činjenica je da se je broj mješovitih gospodarstava povećao i u drugim zemljama, ali ne treba iz njihovog broja zaključivati o njihovoj važnosti za poljoprivrednu proizvodnju. U zapadno-evropskim zemljama, na primjer, ekonomski prag veličine farmi i potreban minimum kapitala stalno se povećava zbog tehničkog progressa i konkurencije na tržištu. ¹⁾ Mješovita gospodarstva ne mogu držati korak s takvim razvitkom. Ona su više jedan način održavanja sitnog

1) Pod ekonomskim pragom veličine farme ovdje se misli na onu veličinu farme kod koje se uz date proizvodno-tehničke uvjete može postići dohodak iz poljoprivrede jednak dohotku u drugim privrednim djelatnostima. Veličina zemljišta takvih farmi je, naravno, veća od prosječne veličine farmi u jednoj zemlji. Jedna od alternativa za farmere koji su se našli ispod tog ekonomskog praga jest da pređu na mješoviti tip farme. I mješovite farme negdje povećavaju površine, ali se s općim privrednim razvojem razlika prema poljoprivrednim farmama (koje omogućuju puno zaposlenje u poljoprivredi) stalno povećava — Vidi: »Poljoprivreda i regionalni razvoj u Evropi«. III evropski kongres agrarnih ekonomista, Beograd, 1981.

posjeda pomoću dvojne aktivnosti, specifičan savremeni oblik u procesu raslojavanja i pored prividne otpornosti (Ovdje izostavljamo ona mješovita gospodarstva koja su samo okućnice, mjesto za rekreaciju i sl.). U našim uvjetima mješovita gospodarstva će se i dalje održavati zbog mnogih razloga. Njihov razvoj zavisit će ne samo od razvoja produktivne poljoprivrede nego i od razvoja čitave privrede i privrednog sistema, od bržeg razvoja industrije i drugih djelatnosti s mnogo većom produktivnosti rada, što bi (uz stimulativniji način nagrađivanja rada) omogućilo veći osobni dohodak a time i lakše raskidanje s dvojnou aktivnosti seljaka-radnika. Navedimo još potrebu potpunije ekonomskog i sociološkog istraživanja ovog tipa gospodarstva, koji obuhvata široku skalu od gospodarstava koja se približuju čisto poljoprivrednim do onih koja imaju marginalno proizvodno značenje. Mnogi nesporazumi o značenju mješovitih gospodarstava proizlaze upravo zbog nedostatka njihovog diferenciranja.

Problem korištenja poljoprivrednog zemljišta, koji je naznačen u prikazu domaćinstava prema izvoru prihoda, povezan je jednim dijelom širenjem sitnih gospodarstava, mješovitih i još više nepoljoprivrednih. Za poljoprivrednu proizvodnju nepovoljan proces sve većeg prelaza obradivog zemljišta u ruke nepoljoprivrednika može se sa zakonske strane ublažiti promjenama u nasljednom pravu. Ove kao i druge zakonske regulative (o korištenju zemljišta za privredne i stambene objekte i sl.) potrebne su s obzirom na negativne posljedice za poljoprivrednu proizvodnju. Važnije su, ipak, druge šire mjere za veće i produktivnije korištenje zemljišta u poljoprivredi koje predviđa novi zakon o poljoprivrednom zemljištu u Hrvatskoj a slično u drugim republikama. S gledišta ovdje razmatranih promjena u individualnim gospodarstvima osnovno je da se poveća ekonomski interes proizvođača za većom i kvalitetnijom obradom zemljišta. Treba naime uočiti da su razlozi zbog kojih se zemljište ne iskorištava dovoljno veoma složeni, što je prije već navedeno. Da bi se postiglo veće i efikasnije korištenje zemljišta potrebno je da se ono uključi u one mjere i programe koji polaze od znatnog porasta prinosa i dohotka, posebno onih programa koji polaze od udruživanja zemljišta i ostalih fondova.

Uloga koju ima poljoprivreda u savladavanju privrednih poteškoća takva je da treba koristiti potencijale svih vrsti gospodarstava i svih oblika kooperacije i udruživanja koji su usmjereni na povećanje proizvodnje i produktivnosti rada i na prevladavanje sitnog rascjepkanog individualnog zemljišnog posjeda. Potrebne su mnoge mjere koje će zaustaviti nepovoljne tendencije o kojima je ovdje bilo govora i preusmjeriti ih u pravcu produktivnije i društveno sve više integrirane proizvodnje u interesu samih proizvođača. Jedva da je potrebno naglasiti da podaci navedeni u prethodnim poglavljima o individualnim poljoprivrednim gospodarstvima ukazuju na potrebu bržeg razvoja društvenog agroindustrijskog sektora s većim stupnjem organiziranosti i bitno većom produktivnosti rada. Jedino tako može postati odlučujući faktor u modernizaciji poljoprivredne proizvodnje i promjenama društveno-ekonomskih odnosa, a ujedno pokretač transformacije individualnog gospodarstva i podruštvovljenja njegove proizvodnje.

Nastavak ovih razmatranja zahtijevao bi argumentiranu analizu zašto je usporen razvoj društvene poljoprivrede i zašto se ne ostvaruju viši oblici

udruživanja sa individualnim proizvođačima od sadašnje kooperacije. To nije tema ovog članka. Treba ipak istaći da će postojati stalan pritisak društva da se poveća poljoprivredna proizvodnja zbog potreba prehrane stanovništva i izvoza i, prema tome, da se izgradi takva agrarna struktura koja će u cjelini biti produktivnija od sadašnje. Shvatljivo je da taj društveni pritisak stvara i nove dileme o metodama razvoja poljoprivrede i da se traže rješenja koja nameće porast proizvodnih snaga i samoupravnih odnosa u poljoprivredi. A što se tiče individualnih proizvođača treba mu »nuditi« realne programe udruživanja koji omogućuju porast proizvodnje i dohotka, koje on sam ne može ostvariti, i ravnopravno sudjelovanje u odlukama o stvaranju i raspodjeli dohotka.